ISSN No.- 2319-2755
Year 4
Volume 1

IJSSL

The International Journal of Social Science & Linguistics

A Peer Reviewed Referred Journal

Published By
Society for Social Action & Research, Varanasi, (U.P.)
Karuna Publishing Cottage, Gujarat (India).

Scanned with CamScanner

Year 4, Vol.1

International Journal of Social Science & Linguistics

Patron

Rastriya Pandit Dr. Manibhai Prajapati — Shri Anart Sanskrit-Sanskruti wadhaya Sansthan, Mahesana Gujarat

Prof. S.S. Sarandevot — Vice Chancellor JRN, Rajasthan Vidyapeeth (Deemed University,) Udaipur, Rajasthan, India

Chief Editor

Prof. Karuna S. Trivedi — Principal, Mahila Arts College, Idar, Gujarat

Editor

Dr. Tarun Kumar Dwivedi — Asst. Professor & Head, Economics, Koooba P.G. College, Azamgarh

Co- Editor

Dr. Veena Dwivedi — Dept. of Social Work JRN Rajasthan Vidyapeeth, (Deemed University), Udaipur

Dr. Rakeshwari Prasad — A[illegible] Prof. (Economics), S[illegible]G. College, Varanasi

Managing Editor

Dr. Pankaj Kumar Singh — Asst. Professor & Head, Geography, Kooba P.G. College, Azamgarh

Sri Rahul Trivedi — Director, Karuna Publishing Cottege, Idar, Gujarat

Editorial Board National

Prof. Prabhunath Dwivedi — Ex. Professor, Sanskrit M.G..K.V.P., Varanasi & Shanti Niketan, Kolkata

Dr. Shradhanand — Professor (Hindi) M.G.K.V.P, Varanasi

Dr. Devraj Singh — Registrar C.U.T.S. Sarnath, Varanasi

Dr. Pradeep Kumar Pandey — Professor. (Economics) M.G. K.V.P., Varanasi

Dr. Anand Verdhan Sharma — Director, Academic Staff college, B.H.U.

Dr. Vimlesh Kr. Singh Yadav — Asst. Prof. Sanskrit, Allahabad

Dr. Anamika Singh — R.S.K.D. P.G. College, Jaunpur

Scanned with CamScanner

ISSN No. - 2319-2755

मृच्छकटिके वर्णितः राजधर्मः

डॉ महेन्द्रकुमार अे. दवे

धर्मशब्दो हि धृञ–धारणे इत्यस्माद्धातोर्मन् प्रत्यय कृते व्युत्पद्यते। ऋग्वेदस्य ऋषु धर्मन शब्दो विशेषणात्वेन सङ्ज्ञात्वेन वा प्रयुतु। प्रायशोऽयं शब्दो नपुंसके लिङ्गव प्रयुक्तः। कास्चन ऋचोऽत्र प्रस्तूयन्ते यामिर्धर्म शब्दार्थ स्पष्टी भवेत।

'ओ प्र रजांसि दिव्यानि पार्थिवा श्लोक देवः कृणुते स्वाय धर्मणे। धर्मणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रतारक्षेथेऽसुरस्य मायया। द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मणाविष्कमिते अजिरे भूरि रेतसा। एतः वृषु धर्न शब्दोस्लौकिकशक्ति बोधकः। केषुचित् स्थलेषु धर्नशब्दो नियमस्य व्यवस्थायाः वा बोधकः। ऐतरेयबाह्मणे धर्नशब्दः समस्त धार्मिक कर्तव्यार्थे प्रयुक्तः उपनिषदि धर्नस्य व्याख्या त्रिषु स्कन्धेषु विहिता–

1.गृहस्थधर्मो यज्ञाध्ययनदानादिरुपः।

2.तापसो धर्मस्तपः।

3.ब्रम्हचर्यधर्मो नियमपूर्वकम् आचार्यगृहे स्थित्वा विद्यानामध्ययन च। उपनिषद धर्मशब्देनाश्रमधर्मम् उपदभासयति। भगवती गीताप्यस्मिन्नर्थे स्वकीयं समर्थनं व्यनक्ति। विद्वांसः धर्मशब्दस्य व्युत्पतिं त्रिधा प्रदिधति। 1. ध्रियते लोकोऽनेनेति धर्मः। 2. धरति धारयति वा लोकम्। 3. ध्रियते लोकयात्रानिर्वाहार्थ 4. स धर्मः।

महाभारते कथितमस्ति धारणाद धर्मः कथ्यते। धर्मः प्रजाः धारयति। पद्धारणसंयुक्तं भवेद् तध्धर्मः। धर्मस्य उद्धरणं दत्वा अग्रे राजधर्म विषये प्रदर्शयामि राजस्य प्रधाननंगल राजाऽस्ति। धर्मशास्त्रकारैः राज्ञां ६ र्माः सविस्तरं विवेचिता। पृथिवी सदृश्येव समभावेत राजाऽपि सर्वाः प्रजाः समभावेन पालयेन्। धर्मशास्त्रेषु राज्ञां सर्वप्रधान धर्मः प्रजारक्षणमेवागींकृतः। राजधर्म विषये के.पी. जयस्वालो निगदति राज्यस्य केन्द्रीयोजनः राजा स्वतन्त्रो नास्ति स तु विविध धर्म पालन परतन्त्रः। वशिष्ठधर्मसूत्रम् विष्णुधर्मसूत्रम् महाभारतम् च प्रतिपादयति यद् ये राजानो ब्राह्मण भीता पराकमहीनाश्च भवन्ति तानकालः तथैव निगिलति यथा विवरप्रविष्टान् मूषिकान् सर्पः। याज्ञवल्क्येनाअहर्निशं प्रजापलनमेव सर्वोत्तमा राजधर्मः स्वीकृतः। धर्मशास्त्रेषु पुराणेषु, स्मृतिग्रन्थेषु राज्ञो धर्मः सविस्तरं वर्णितः।

मृच्छकटिकरचलाकालं राजाराज्यस्य सर्वतन्त्र स्वतन्त्रोऽधिकारी भवतिस्म। एतस्य निदर्शनं अस्ति राजा पालकः। स स्वतन्त्रधिया राज्यंशास्ति। वीरकचन्दनकयोः कार्यकलापेन राजकर्मचारिणाम् अवस्था प्रकाशम् आगच्छति। शासनं प्रबन्ध शैथिलस्य धुष्पभावेण राज्ये विद्रोहिणां संख्या वृद्धिमाजगाम। षड्यन्त्रकारिणश्च कुत्सितयोजनया प्रजा उद्वेजयन्ति स्म। षड्यन्त्रेषु चौराः द्यूतकराः विद्रोहिणो राजकर्मचारिणः असंतुष्टोः पदाधिकारिणान्येअसन्तुष्टा जनाश्च सम्मिलितास्तिष्ठन्ति स्म। एतादृश षड्यन्त्रैः राज्ञां पराभवोअनिवार्यः शर्विलको मदनिकयां आर्यक रक्षायै राज्ञः पालकस्य विरोधं कुर्वन्त्राह यद् यथादयनस्य रक्षायै यौगन्धरायणः प्रयत्नमकार्षित तथैव–स्वमित्रस्यायकस्योध्धाराय राज्ञः कुटुम्बिनो धूर्त्तान् वीरान् नरेन्द्र भृत्यानमात्यादीनामोत्तेजयिष्यामि।

तस्मिनकाल षड्यनतत्रस्य सन्देहे सत्येव कोअपि पुरुषोअनिश्चिताकलाय कारागारे निपात्यत स्म। राजा पालक आर्यकं सन्दैहेनैव कारागाराम्। राज्ञां पारस्परिक कलह कारणाद् देशस्य तदानीत्रतनं वातावरणं शान्तं नासीत्। प्राचीन भारतस्य राजनैतिकदशायां छयोः राज्ययोर्मध्य आन्तरिकों विरोधः समान्यवृत्तमासीत्। असौ राज्ञः कर्तव्यं सम्यंग न पालयति। तस्य स्वसैनिका मन्त्रिणश्चापिसहायेतां न कुर्वन्ति। इदमेव कारणमस्ति यत् समस्तानों प्रजानामत्‍ कारिवर्गाणां च विलोकयतामेवाअसौधारितः। तधिपरीतं प्रवासी कारागारनिमग्नश्चार्थकः साहाय्येन सहानुभूत्वा च सभाजितः। प्रजारक्षणमेव राज्ञः परमं कर्तव्यम्। तत्र कर्तव्य पालने असफलो पालको विनाशं लेभे। तं निपात्य शर्विलको विनिगदति यद् राजानं पालकं हत्वा द्रुतमेवार्यकं राजसिंहासनेअभिषिच्य तदाज्ञया दुःखनिमग्नं चारुदत्तं मोक्षयिष्यामि। अधिकरणिकस्य निवेदनमविगणय्य ब्राह्मणायचारुदत्ताय वधदण्ड ददाति।

राज्ञः सम्बन्धिनोअपि स्वेच्छाचारितां कुर्वन्ति। न्यायाधीशाना नियुक्तिर्निरस्त्रीकरणश्चेत्यादि सर्वमपिनषाध ीनमासीत्। फलतः शकारोअधि करणिकमपिभर्त्सयति। तदानी राज्ञ पालकस्याअत्या चारेण समस्ता प्रजैव पीडिताआसीत्। शकारस्य पक्षपातार्थ तेन न्यायाधीशानां न्यायं तिरस्कष्य निर्दोषाय चारुदत्ताय वधदण्डो दत्तः। अदण्डप्यय दण्डविधानं हि सर्वथा राज्ञः कर्तव्यस्यावहेलनम्। तदानीमपराधीनं कशया दण्डयितुम् अपि व्यवस्था असीवित्यधिकरणिकोक्त्या सूच्यते। एतादृश्याः दारूण दण्डव्यवस्थायाः कठोरत्वं परां काष्ठां गाहते स्म। नगरस्य रक्षायै सेनाया व्यवस्थाअपिआसीत्। गुप्तचराणां दलमपि नियुक्तमासीत्। राजानस्तेषां माध्यमेन राज्यस्य स्वसत्तायाश्च सुरक्षाप्रयासं विदधति स्म। प्रजानां रक्षणव्यवस्था राजपक्षतः सम्यंक नाक्रियत।

अतस्तदानीं प्रजा अनिश्चिता दशमापन्ना आसन्। इत्थं मच्छकटिककाले राजभिः स्वधर्मः सम्यंग नापाल्यत। तदानीं धर्मशास्त्र नियमाः शिथिलताः प्रतिभान्ति। क्वचिद् धर्मशास्त्रानुकुलतापिप्रतीयते। राजभिः स्वराज्ये न्यायानुसारं दण्डविधानम् तीक्ष्णेन दण्डने शत्रूणांदमनम् मित्रैःसाकं निष्कपटव्यवहारः ब्राम्हणेषु क्षमादानादिव्यवहारः पालनीयः। पराकमादयः सुष्ठु राज्ञः गुणाऽपि मच्छकटिके सूचिताः।

शकारो यथेच्छमाचरन् निर्दोषमति चारूदत्तं पीडयति। राजा ब्राम्हाणमपि चारूदत्तं दैहिक मृत्युदण्डेन दण्डयति यद् धर्मशास्त्रविरूद्धं वर्तते। स्वमृत्युदण्डं निशम्यं चारूदत्तः पालकस्य दुर्मन्त्रिणो मन्त्रिणो निन्दति।

राज्ञः व्यसनं प्राधान्यं दोषः कथ्यते मृच्छकटिके राजा पालकः स्त्रीवशीभूत आसीत्। असौशकारस्य भगिन्यां समासक्तः सन् शकार कृतमन्यायं न स्मरति। तेनैव व्यवसेन शकार लाभं गृहित्वा प्रजानाम् पीडनं करोति। पालको दरिद्रस्य चारूदत्तस्यगुणान् निशम्य तत्रदोषाविष्करणे बद्धपरिकर आसीत्।

धर्मशास्त्रकारै राज्यस्य सप्तानि वर्णितानिस्वामी, अमात्यः मित्रम्, कोषः राष्ट्रम दुर्गम्, सेना, चेति। मृच्छकटिके राज्यांग्नां स्पष्टतो गौणतश्च वर्णनं लभ्यते। आर्यको राजानं पालकं जघान। तस्मिन् काले राजानः परस्परं कलहायमाना आसन्। शासन व्यवस्था समीचीना ना असीत्। राजकर्मचारिणः स्वकर्तव्यं सम्यंग न पालयन्तिस्म। वीरकचन्दनकयोः कार्यकलाप एतस्य प्रमाणम्। षड्यन्त्र सन्देहाद् राजानः कमपि पुरूषनिश्चितकालाय कारागारे निपातयन्ति स्म। तदान्तं सेनाया योग्यमन्त्रिणाश्चभावेन राज्यं नाशमव्रजत् यथा राजा पालकस्य राज्यस्।

तस्मिनकाले राज्ञां महती प्रभावमपि आसीत् किन्तु राजानं कचिद् प्रमादशून्या वेदविदः तपोधना आसीत् एवं कचिद् निर्दया विवेकहीना अत्याचारिणस्वासन्। राजा शूद्रकः तु युद्धप्रियः, प्रमादरहितो विदविदां श्रेष्ठः तपोधनः शत्रुगजैः सह बाहुयुद्धलब्धः क्षितिपाल आसीत्। पुत्रस्य राज्ञ कारयितुम् शूद्रकेन अश्वमेघ यज्ञ अपि चकार। एतेन तदानीन्तना राजानो धर्मवृत्ता इति ज्ञायते। किन्तु पालकः शकारादयः केचन् राजानो भ्रष्टां अप्यासन्।

मृच्छकटिके राज्ञः शिक्षाविषये न किमपि स्पष्टम्उल्लिखितं तथापि मृच्छकटिकस्य कर्ता राजा शूद्रको वेदादि विविध विद्याकलादि निपुणः प्रतिपादितः। तस्मिन् काले राजकोषः सुसमृद्धं आसीत्। राजकोषस्य समृद्धये करो गृहते स्म। तदानीं कख्यवस्थाअपि समीचीनाअभूत वन्। प्रशासनाय ग्रामनगराद्यधिपतयो नियुक्ता आसन्।

सुरक्षा व्यवस्थायाँ सेनाआसीत्। सेनापति सेनायाः सुयोग्य संचालनं करोतिस्म। मृच्छकटिके सेनायाः दण्ड व्यवस्थायाश्च सम्युल्लेखः प्राप्यते। राजा पालकः सेनाधीनो नासीत। चन्दनको वीरकं विश्वासभूमि सेनापति वनित। वीरको राजानं प्रति सर्वथा समर्पितः सेनापतिरसीत्। तस्य प्राञ्जलता तद्वचनेनैव प्रतीयते। तदानीं प्रधानदण्डाधिकारी वीरको नियुक्तासीत्। स उच्चाधिकारी बभूव। नगरस्य सर्वभारः तदधीना एवाआसीत्। सर्वे रक्षाधिकारिणः सावधानेतया स्वकर्तव्यं पालयन्ति स्म। अपरे स्वधर्मं सम्यंग न निर्वहन्ति स्म। यथा–पालकः प्रजारक्षण रूपं स्वधर्म न पालयतिस्म। अतः विनाशं लेभे। स ब्राह्मणाय चारूदत्ताय धर्मशास्त्र विरूधं वधदण्डमदात्। राज्ञः बलेन सम्बन्धिना अपि स्वच्छनदमकार्यमेकुर्वन्। एवं मृच्छकटिककालेशतो राजधर्मः शिथिलः प्रतिभाति। अत्र पराकमादयः कतिपये राज्ञो गुणाः सूचिताः। एव मृच्छकटिककाले राजधर्मः सुव्यस्थितः प्रतिपादिताअस्ति।

सन्दर्भ सूचिः

1. रामायण, युद्धकांड, सर्ग 115/17–21 पृ. 558
2. वही, 116/25 पृ. 560
3. वही, 116/26 पृ. 560
4. वही, 116/27 पृ. 560
5. वही, 116/29 पृ. 560, 118/10, पृ. 564
6. वही, 118/13 पृ. 564
7. वही, 118/14 पृ. 564
8. महावीरचरितम्, 7/3 पृ. 301
9. वही, 7/4 पृ. 301
10. उत्तररामचरितम्, 1/40, पृ. 119
11. हनुमन्नाटकम्, अंक– 14, पृ. 240
12. वही, 14/54, पृ. 240
13. इति ज्वलत्तीवदहनान्तराले देहं चिक्षेपः। हनुमन्नाटक, 14 अंक, पृ. 24
14. वही, 14/56, पृ. 241
15. आश्चर्यचूडामणि, 7/12, पृ. 232
16. वही, 7/16, पृ. 235
17. वही, अंक–7पृ. 238
18. शाधि!देन! यथाई दण्डमस्याः। वही, पृ. 240
19. वही, 7/19, पृ. 244

*****

Scanned with CamScanner